

«Ζει ο βασιλιάς Δίας;» Χορευτικές μυθομουσικολογίες στην ορεινή Κρήτη

Μαρία Χναράκη

Εθνομουσικολόγος

Λέκτορας στο Πανεπιστήμιο Κορνέλ

Των Κουρητών τα τύμπανα μετά από χρόνια πχούνε,
Σε τόπους που πολιτισμό συνέχεια γεννούνε¹.

Πανσέληνος, 6 Ιουλίου 2001. Βρισκόμαστε 56 χιλόμετρα νοτιοανατολικά από το Ρέθυμνο, 35 νοτιοδυτικά από το Ηράκλειο, στη βόρεια πλευρά του Ψηλορείτη, περίπου 750 μέτρα «άνω» σ' ένα βραχώδη ύφαλο, στην επαρχία Μυλοποτάμου, νομαρχία Ρεθύμνου, όπου δεσπόζει ως «ανώγι» από τον 13ο αιώνα το χωριό Ανώγεια. Στο σχολείο μαθαίνουμε πως τ' Ανώγεια, οχυρό και καταφύγιο επαναστάσεων, καταστράφηκαν από τους Τούρκους το 1821 και το 1826, κι από τους Γερμανούς το 1944. Ξαναχτίστηκαν, όμως, κι οι αξεις των κατοίκων τους, που πιστεύουν πως κρατούν από τη γενιά του Δία και τους Κουρήτες, δεν γκρεμίστηκαν ποτέ. Ξέρουμε, επίσης, πως το χωριό τιμήθηκε για την προσφορά του κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και τη γερμανική κατοχή, κι έγινε δήμος το 1947².

Γροικώ³ φτερούγισμα πουλιών απόψ' ανάμεσά μας,
Θα ναι του Δία η ψυχή και βρίσκεται κοντά μας.

Περιπατώντας στην κεντρική πλατεία των Ανωγείων συναντάμε ένα μημείο αφειρωμένο στις πιο σημαντικές στιγμές της κρητικής ιστορίας: την επανάσταση του 1821, τη σφαγή στο Αρκάδι το 1866, τον πόλεμο κατά των Γερμανών το 1941-44⁴. Τα στενά δρομάκια, ειδικότερα αυτά του παλιού χωριού, μας οδηγούν σ' απότομους λόφους, ενώ πλατείες μ' εστιατόρια και μαγαζά σταλίζουν τους δρόμους του κεντρικού χωριού. Μυρωδίες από παραδοσιακά κρητικά φαγήτα, μακαρόνια με ανθότυρο, οφτό κρέας, μαζήθρωπακία και σαρικόπιτες, για παράδειγμα, ακούνονται⁵ από τις ταβέρνες, καθώς χαζεύουμε τα καταστήματα που πουλούν δαντέλες, κεντητήματα και πολύχρωμα χειροποίητα υφάσματα, που μας υπενθυμίζουν, με τη σειρά τους, πως το χωριό είναι σημαντικό κέντρο κρητικής λαϊκής τέχνης.

Στον άγιο Υάκινθο ξυπόλυτος θα τάξω,
Να βγων' ανάψω ένα κερί τη γνώμη της ν' αλλάξω.

Σταματάμα σ' ένα καιφενείο για τόπια γαλάκτο-
μπούρεκο και παγωτό. Ο παππούς διπλά μάς

εξηγεί πως το 98 μ.Χ., 12 χιλιόμετρα νότια από το χωριό, στη βουνίστα περιοχή των Φούρων, ο εικοσάρχονος Υάκινθος έγινε μάρτυρας για την κοινή ποστή, την αγάπη του στον Θεό⁶. Μαθαίνουμε πως μεχρι θανάτου για τον Χριστό. Γ' αυτό κι είναι σύμβολο της εκστατικής αγάπης, που αντιστέκεται στην απόλλων γαλήνη και τον ορθό Λόγο, και που απαιτεί προς τιμήν της να διακινθεύουμε τα πάντα, ακόμη και την ίδια μας τη ψυχή⁷. Τώρα συνειδητοποιούμε γιατί ο ποιητής, τραγουδοποιός και τραγουδοστής από τ' Ανώγεια, γνωστός σ' όλους μας με το ψευδώνυμο «Λουδούκης των Ανωγείων», αναλαμβάνει την πρωτοβουλία να κάνει την ιστορία του νεαρού μάρτυρα, που αντικαθιστά το φόβο του με αγάπη, γνωστή στο κοινό.

Στον άγιο Υάκινθο πρώτα σταυρό θα κάνω,
Και ύστερα το διγαύρι⁸ του έρωτα θα πιάω.

Ένας σπουδαίος Κρητικός, ο Νίκος Ψυλάκης, που παρακολουθεί με μεγάλο ενδιαφέρον τη συζήτηση μας, παρεμβαίνει. «Μία φορά κι έναν καιρό»,

1. Κρητικός χορός από την περιοχή της Σητείας.

μας δηγείται⁹, «οι Κρητικοί λατρεύουν τον Υάκινθο, ένα θέο που γεννιέται και πεθαίνει κάθε χρόνο, σαν τον Κρήταγεν ή Δια. Ο Απόλλωνας, θεός της μουσικής και της αρμονίας, έπαιξε τη λύρα του και μαγεψε όμοιο θνητούς κι αθάνατους. Μια μέρα, ο χαριτώμενος Υάκινθος έπαιξε στο δάσος. Έριξε λοιπόν το δίσκο όσο πιο μακριά μπορούσε για να ξεπεράσει τον Απόλλωνα. Ένας περίεργος στροβιλισμός ακούστηκε στον αέρα. Ο δίσκος δεν πήγε πολύ μακριά. Ο αέρας τον σπικώσε, τον έσυρε σε μια πέτρα, τη χύτησε, και γύρισε πίσω. Ο Υάκινθος πέθανε».

Οι οπαδοί του έρωντα κάνουμε το σταυρό μας,
Στον Άγιο Υάκινθο που 'χουμε στο χωριό μας.

Και συνεχίζει, αφού είμαστε όλο αυτιά... «Παρακολουθώντας το νεαρό αίμα να κυλάει, μια ιδέα ήρθε στο μυαλό του Απόλλωνα. Δεν μπορεί ν' αναστησει τον Υάκινθο, αλλά μπορεί να το ποποθετήσει τη μαγευτική ομορφά του κάπου αλλού. Το αίμα του πανεμόρφου νεαρού μεταμορφώθηκε σε λουλούδι, τον υάκινθο. Ο Απόλλωνας έγραψε το αρχικό Υ μέσα στο λουλούδι, δίπλα στο στήμανο. Ο υάκινθος βλαστεί, ανθίζει, πεθαίνει, αλλά πάντα αφήνει βοήθους στο χώμα. Στα πέταλά του αντανακλώνται οι θρηητικές κραυγές του θεού που τον παρακολουθεί να πεθαίνει: Α! Θυμόμαστε το θάνατό του οργανώνοντας μεγάλες επήσιες γιορτές που κρατούν αρκετές μέρες»¹⁰.

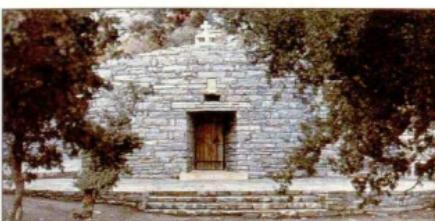
Διά πατέρα των θεών θερμά παρακαλώ σε,
Μια θετική κατάληξη στον έρωτά μου δώσε.

Έγινε πάτερα από 1.900 χρόνια λοιπόν, ο Λουδοβίκος αποφάσισε να τιμήσει τον άγιο της αγάπης και να τον εορτάσει με μουσικοχορευτικές παραστάσεις. Έτσι, μαζί μ' άλλους, ίδρυσε μια μη κερδο-

σκοπική εταιρεία κι οργάνωσε ένα φεστιβάλ. Οι τριήμερες πολιτιστικές εκδηλώσεις που λαμβάνουν χώρα κάθε χρόνο, την πρώτη εβδομάδα του Ιουλίου, στους Φούρους και στη Ανώγεια, και που φιλοδοξούν ν' αποτελέσουν πολιτιστικό θεμέλιο και πυρήνα εκδηλώσεων για την Κρήτη κι όλη την Ελλάδα συνομάζονται «Υακινθεία». Η ειδική, υποστηρικτική υπηρεσία των Υακινθείων εύχεται, στη μήμη του αγίου της αιώνιας νιότης Υακίνθου, να γίνει το φεστιβάλ πυρήνας του πολιτιστικού και καλλιτεχνικού συντάγματος των Ανωγείων, για την Κρήτη, την Ελλάδα¹¹. Ο επίσημος εορτασμός του κρητικού αγίου Βαλεντίνου είναι στις 3 Ιουλίου.

Όλοι αγαπούνε μια και δυο μα εγώ το πολυκάνω,
Στα σταυροδρόμι του σεβντά μ' αρέσει να ποδάνω.

Την πρόταση των Ανωγειανών να χτιστεί το 1998 μια εκκλησία στο ίδιο μέρος αποδέχτηκε ο Αρχιεπίσκοπος Ρεθύμνης Ανθήμιος, που έθεσε και τον θεμέλιο λίθο. Ο ναός χτιστήκε στο σχήμα μιτάτου, κυκλικού κτίριου, δηλαδή, από πλατιές πέ-

2. Η εκκλησία-μιτάτο.

3. Ο Άγιος Υάκινθος.

4. Η κεφαλή του Δία.

τρες, χωρίς ασβεστοκονίαμα, 1.200 μέτρα πάνω από το επίπεδο της θάλασσας. Το κτίριο στο οποίο και επιβλέψθη του αρχιτέκτονα Σταύρου Βιδάλη¹² είναι κυκλικό πετρίνο, με θόλο. Η κλίση του αρχίζει στα δύο μέτρα από το έδαφος και αφήνει ένα ανοιγμά 30 εκατοστών στην κορφή.

*Εγώ χω πάψει ν' αγαπώ και με προβληματίζει,
Γιατί αυτάς που δε γαπά σε πράμα δεν ελπίζει.*

Οδηγούμε και φτάνουμε στην Κουραδόβρυση, ένα βιοσκοτόπιο στα κορφές του Ψηλορείτη. Κοκκινόχωμα, σύννεφα σκόνης κι άγρια, βραχώδης φύση, μ' απότομες πλαγιές, θαύμανος με αγκάθια, δέντρα, αρώματα θυμαριού κι έρωντα (δίκταμου). Μια πέτρινη ορθογώνια σκηνή μάς προσανατολίζει. Στη μια πλευρά ψηλά αριστερά στα βράχια, διακίνουμε λαξευμένη μια μορφή από χαλκό (διαστ. 1.60x1.10): είναι η προσωπογραφία του Δία, έργο του γλύπτη Νικόλα Ζαρπόνι, καθηγητή Καλών Τεχνών στην Μπολόνια.

*Σε τόπο που πολιτισμό έχει χιλιάδες χρόνια,
Σας εκαλωσορίζουμε τα' ανοιξης χειλόδινα.*

«Τα φετινά Υακίνθειν είναι αφιερωμένα στο Δία και στο ιερό σπηλαιό του Ψηλορείτη, τη μινωική Ίδα, όπου η Ρέα κυνηγήμενη από τον Κρόνο έκρυψε τον υπέρτατον των αρχαίων θεών. Οι Κουρήτες, οι Ιδαιοί Δάκτυλοι, ο Αμάλθειο, ο Μίνως, ο Ραδάμανθυς, ο Επιμενίδης, ο Πυθαγόρας, ο Πλάτωνας, ο Ευριπίδης και πολλοί άλλοι, συνέθεσαν τους μιθών και τις ιστορικές παραδόσεις του τόπου με κυριαρχό τον Κρηταγενή Δία, τον επίσης θησηκόντα κι αναγεννημένο Θεό»¹³.

*Αμέτρητα χιλιόμετρα θάλασσα μας χωρίζει,
Μα η παντερμή η σκέψη μου δεν τα υπολογίζει.*

Η βραδιά είναι δωρεάν για όλους. Ο Λουδοβίκος των Ανωγείων μας καλωσορίζει στη γιορτή. Συναντώ μελή του πολιτιστικού συλλόγου του χω-

ριού, κρητικούς μουσικούς που γνωρίζω, συγγενεῖς και φίλους μου από την Ανώγη και την Κρήτη γενικότερα. Βρίσκω μια καρέκλα για τον εξόπλισμό μου: κάμερα, σημειωματάριο, mini-disc, έτοιμα για χρήση!

Από την Κουραδόβρυση απόψε θα ταξι πέψω, Μήνυμα πως την αγαπώ τα μάτια της ν' αρνεψώ¹⁴.

Οι εφημερίδες και τα φυλλάδια διαφημίζουν την εκδήλωση ως εορτασμό των βιοκών. «Πάρτε μαζί σας ζακέτα κι επαύσατε τα καθίστε πάνω στο χώμα», μας πληροφορούν. Είναι οχτώ, και το φεγγάρι παίσει κρυφό. Λιγοστά τα φώτα στη σκηνή. Θάυμα! Το φεγγάρι εμφανίζεται. Σηλιάρικα, προσπαθεί θα ξεπεράσει τη λαμπτεράδα του ήλιου. Η νύχτα γίνεται μέρα, κι η παράσταση αρχίζει:

...αλλά μακάριε, κρύψε το βαρύ θυμό στα κύματα του Πόντου και στων ορέων της κορφές, τη δύναμη σου διλοι γνωρίζουμε. Άλλα αφού χαρείς με τις απονέδες δίνε στον ων δύλα τα πρέποντα και τερψίκριδα ζωή, κι μαζί την αναστά υεγέα κι τη θεά Ειρήνη, την παιδιτσόρο, τη λαμπτούμητη κι βιο πάντοτε ανθήρο μ' εύθυμους λογισμούς¹⁵.

Για πρώτη φορά, έπειτα από χιλιάδες χρόνια, τα τύμπανα ηχούν στις κορφές του Ψηλορείτη. Καθώς ο ηθοποιός Γιάννης Φέρπης απαγγέλλει τον υμένο στους Κουρήτες, Ανωγείων χορεύουν στο ρυθμό ενός πυρρίχιου χορού, τον ανωγειανό πηδόχοτο: «την πο 'ακοψή' λεπτότητα. Τρία μικρά βήματα πίσω, τρία μεγάλα μπροστά, άμυνα κι επιθετή, κι το χώμα να γροικά τα βήματα»¹⁶.

Διά θεέ την θεών διώκει τον κάθε πόνο,
Γιατί πο χώνεσαι θα πω μια μέρα εις τον Κρόνο.

Οι Ανωγείων, απομονωμένοι στις παρυφές του ψηλότερου βουνού της Κρήτης, επιβάλλουν σταυρούς συγχωριανούς τους, και όχι μόνο, την ιδέα πως το χωριό τους είναι αυθεντικά κρητικό, και πιώς π

Βα-γ. Ανωγείωνοι του Πολιτιστικού Συλλόγου χορεύοντας στη Νίβα (Γιώργος Μένης, Γή της Κρήτης, Melis Studio, Αθήνα 2000).

Ζωή τους όλη μια παράσταση των ιδανικών τους, που πηγάδουν από τοπικές δοξασίες, παραδόσεις και μύθους. Εκεί, στην ίδια¹⁷ και στο ίδιον Άντρο, γεννιέται ο Δίας, και βαπτίζεται Κρηταγενής. Για να καλύψουν τα κλάματά του, ώστε να μην τον βρει ο πατέρας του Κρόνος, και τον φέρει, χορεύουν γύρω από τη σπηλιά...

Ω χοροπηδητές Κουρήτες, που ρυθμιοπερπατάτε ενόπλου, ποδοκρούστες, αβουρδάτροφοι, ορεινοί, βακχόκρουαγοι, λυροκρούστες, έρρυθμοι, βαδιστές ελαφροπάπτη, οπλοφόροι, φύλακες, οδηγητές, λαμπρόφριμοι, σύντροφοι της ορειμανούς μπτέρας,

B

οργιοφάντες: προσέλθετε ευμενείς απ' τα εγκυμα-
στικοί λόγιοι προσπνεις προς τον ποιμένα πάντοτε
με χαρούμενη διάθεση¹⁸.

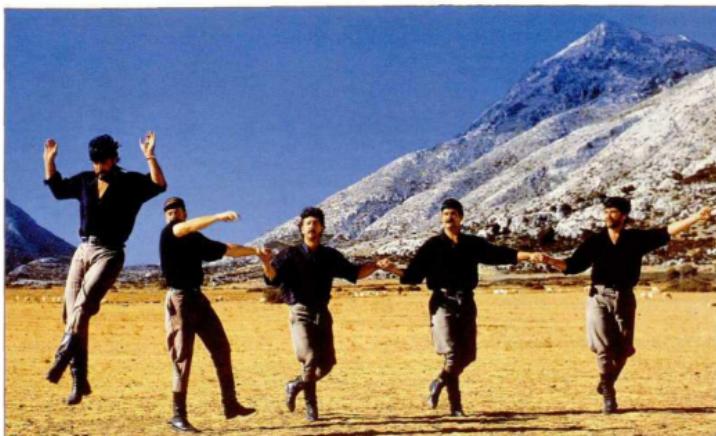
Αυτά τα έξι επαναλαμβανόμενα ρυθμικά βήματα, λοιπόν, με μάυρες μπότες, στιβάνια, σώζουν τον νεογέννητο Δία. Με μάυρα πουκάμισα και μπεζ, βράκες, με το κρητικό μαντίλι, σαρίκι, στο κεφάλι, κουμβλώντας σουγιαδές στις ζώνες τους, κρητικά μαχαίρια, σύμβολα αφρενωπότητας και τυμπά, οι χορευτές μάς δειχνούν την πολιτιστική τους ταυτότητα. Τα θέαμα είναι εξαιριστικά καθώς οι βράκες περιστρέφονται και ανεμίζουν σε κάθε βρηματισμό.

'τό τρεις κορφές τα τύμπανα τρχούν στον Ψηλορείτη,
Μεγάλο το χατήρι σου Δία Κρητογενήτη.

Η βραδιά συνεχίζεται μ' αυτά τα πέντε μέλη του πολιτιστικού συλλόγου του χωριού (Καλομοιρής, Σκουλιάς, Μανουράς, Σημώκος και Πασπαράκης) που χορεύουν τον ανωγειανό πηδήχτο με τη συνοδεία των μεγάλων τυμπάνων που είναι κρυμμένα, διάσπαρτα στα βράχια. Το γυμνό τοπικό υποστρίψει και συμβάλλει με μοναδικούς αντιλαλούς. Ένα νεαρό αγόρι, ντυμένο στα μαύρα, συνεχίζει μόνο το χόρο τους. Είναι ο Δίας, κι ο φίλοι του, οι Κουρήτες, τον έσωσαν πάλι στημέρα.

Δία πως ζεις να συγχωράς μονάχα των Κουρήτων,
Που σκέπαζαν το κλάμα σου στο τύμπανο το
χτυπά.

Οι Ανωγειανοί μιλούν για «ξένους» και «δικούς» τους χορούς. Αναγνωρίζουν τους κρητικούς χορούς ως ζωντανή ιστορία του τόπου τους κι αρνούνται να «μολύνουν» το χορευτικό τους ρεπερτόριο. Είναι σημαντικό γι' αυτούς να είναι όχι μόνο Κρητικοί, επιλέγοντας, μ' ελαχιστες εξαιρέσεις, κρητικό μουσικοχορευτικό ρεπερτόριο, αλλά κι Ανωγειανοί, γι' αυτό και κατέχουν¹⁹ το χόρο τους, τον ανωγειανό πηδήχτο²⁰.

Y

Παρόλο που ναι μυθικός ο Δίας τόνε βάνω,
Σαν τον αλγήν θέο κι ακόμη παραπάνω.

Καστρινός²¹, μαλεβυζιώπτης κι ανωγειανός πηδηχτός είναι ονόματα παρομοιων κρητικών πηδηχτών χορών. Συνήθως λόγια δεν τους συνοδεύουν: η έμφαση είναι στην κίνηση, στα βήματα. Μερικές φορές χορεύονται σηγά κι αργά, κι άλλες πιο γρήγορα και παραστατικά. Ο αρχιχορευτής πηδάει στον αέρα κι εκτελεί διάφορα τσαλίμια επιδεικνύοντας τις χορευτικές του ικανότητες μ' ακροβασίες²².

Των Κουρητών τα τύμπανα βγάλων βοή μεγάλη,
Φαίνεται ότι έκλαψες δία απόψε πάλι.

Ο ανωγειανός πηδηχτός χορεύεται σ' ανοιχτό κύκλο, με τα χέρια ενωμένα σε σχήμα «νν». Προχώρα προς τα δεξιά, όπως οι κυκλικοί ελληνικοί χοροί.

Γροκώ το κλάμα του μωρού απόψε στη σπηλιάρα,
Κι ας παιζουν των Κουρητών τύμπανα στη
Μαδάρα²³.

Όταν χορεύουν τον πηδηχτό οι Ανωγειανοί έχουν συνειδήση του πώς κινούνται και τι λένε. Ξέρουν ποια είναι η θέση τους στο χορό. Αν τον χορέψουν σε χορευτικά δρώμενα, γάμους, βαφτισίες, παντηγρία, για παραδείγμα, μπορεί συγχρόνως να τρώνε και να πίνουν. Σήμαντικό είναι πως όλοι συμμετέχουν ως ένα σύνολο. Ο χορός δεν είναι μόνο τα βήματα κι ο χορευτής. Είναι η μουσική κι οι μουσικοί, το τραγούδι κι ο τραγουδιστής, αυτοί που χορεύουν και δεν χορεύουν, η ιστορία του τόπου, το παρελθόν του, ο ιδιαιτερός πολιτισμός του κι οι παραδόσεις του²⁴.

Αν είν' ο Δίας στους ουρανούς γάλειντα²⁵ δεν
κατεβαίνει,

Να δει τη λαοθάλασσα κι ύστερα ανεβαίνει.

Το ακροατήριο της βραδιάς δεν είναι παθητικό. Κουτσομπολεύει και παραπτερεί, σχολιάζει και κρίνει, χειροκροτεί, σφυρίζει, φωνάζει: «ωραίοι! όπα-
στα λεώ!». Ο καλός Ανωγειανός είναι καλός χορευτής κι σε τέτοιες εκδηλώσεις δοκιμάζει κι αποδεικύεται η κοινωνική και πολιτική άξια του²⁶.

Σαν τον απότο περήφανα πάντα ψηλά καθίζω,
Και τη φωλιά μου σε γκρεμούς, και σε φαράγγια
χτίζω.

Ο χορός συνεχίζεται, μαζί και τα σχολιαστικά βλέμματα. Οι Κουρήτες χορεύουν ισορροπημένα και με μέτρο, ακόμη κι σταν εκτελούν ακροβατικές φιγούρες, άλλως γίνονται «κλόουν» και «καραγκιόζδες». Κρατούν τα σώματα τους ορθά: είναι «άξιοι», «καλοί». Ο αρχιχορευτής ξεχωρίζει, οι υπόλοιποι ακολουθούν, καμία φορά απλά περιπτώντας. Το βάρος είναι στα πόδια. Κρατούν γερά τα χέρια κι διατηρούν την αλισσίδα, επισφραγίζουν τη συναδέλφικότητά τους. Μάνι ο αρχιχορευτής τ' ανοίγουν, σαν τα κρητικά γεράκια, όταν κούβονται τον κύκλο για να πετάξουν.

Δε πρέπει να 'ναι ένας θεός σ' όλη την οικουμένη
Γιατ' είναι οι δουλειές πολλές κι δεν τις προλαβαίνει.

Κοιτώ τα πρόσωπα. Είναι χαρούμενα επειδή διασκεδάζουν, κινούνται ρυθμικά, γιορτάζουν. Και σοβαρά, όμως, γιατί έσερν πως τα παρακολουθούμε, τα κρίνουμε. Η εκπροσώπηση της παράδοσης πρέπει να γίνει για νέους.

Η πην πραγματικότητα θα πω κι δεν τρομάζω,
Έχω ως αληθινό εκείνη που αγκαλιάζω.

Ο χορός στη σκηνή συνεχίζεται σ' ελικοειδείς, λυγιστές γραμμές. Η ταχυτήτα των βήμάτων αυξάνεται καθώς η μουσική προχωρεί προσδευτικά. Η ποιότητα των κινήσεων είναι διακεκομένη και νευρική, με μια μαλακή απόρρηση στα βήματα ακουμπούν στο πάτωμα. Υπάρχουν αρκετές παραλλαγές μεταξύ αργών και γρήγορων βήματων, γρήγορα όταν πάμε μπροστά, μικρά κι αργά προς τα πίσω, για παραδείγμα. Η μεγάλη ποικιλία σε ρυθμούς και συνδυασμούς μικρών σχημάτων στην ευρύτερη ρυθμική μονάδα αντανακλάται σε φιγούρες.

Διά βοήθια μη με βρει της μάνας της η κατάρα,
Γιατί πως χώνεσα θα πω του Κρόνου στη
σπηλιάρα.

Ο αρχιχορευτής ή μπροστάρης εκτελεί περιπλοκα βήματα, πολλές φορές με στροβιλούμος, στροφές, και ζωηρά πηδηματάκια. Προχωρεί προς τα δεξιά σε μισφεγγάρα. Η θέση του στην κεφαλή του κύκλου του επιτρέπει να κάνει πολλούς ίχους με τα χέρια, χτυπώντας, για παραδείγμα, τα πόδια του, μπροστ και παπούσια, γόνατα και παπούσια, όπως επίσης κι να πρήξει στον αέρα, στρίβοντας ακροβατικά. Χορευτικά έχει καθε πρωτοβουλία.

Ο Δίας ήταν θεός με βάσανα μεγάλα,
Αρού τες κι ανατρόφηκε μιας αίγας η το γάλα.

Ο χορός αντικείται στον μπροστάρη που είναι το κέντρο του ενδιαφέροντος. Αρχίζει το χορό και τον οδηγεί. Άλλα δεν τον μονοπάλει. Παραχωρεί πην πρώτη θέση στους συγχροευτές του, που οφείλουν να τη σειρά τους, να δεξίουν τις δικές τους σολιστικές χορευτικές ικανότητες.

Από την Κουραδόβρυση κι απ' τη Μαιριά τα
πλάγια,
Θα πω πως είναι η ζωή χωρίς εασένα άδεια.

Ο πρώτος χορευτής συμβολίζει την αυτονομία κι την ιδιαιτερότητα του ατόμου, ο υπόλοιπος κύκλος επισφραγίζει το κοινωνικό πνεύμα. Οι χορευτές αρχίζουν και τελεώνουν το χορό, δεν εγκαταλείπουν τον κύκλο. Οι ικανότητες τους κρίνονται σε σχέση με την αντοχή τους, το σθένος τους, τη γενναιότητά τους.

Διά πατέρα των Θεών, γέννημα αυτών των τόπων,
Χρόνια πολλά εξουσιάζεις τη μαΐρα των
ανθρώπων.

Το μιαλό μου τώρα έρχεται ο Michael Herzfeld²⁷ που υποστηρίζει ότι ο ανδρικός κρητικός χορός συμβολίζει τον αγώνα κατά των Τούρκων γι' ανεξαρτησία. Η πρώτη θέση δίνει στους χορευτές ελευθερία κι η όλη κίνηση ανεξαρτησία. Η αγριό-

τητα που ίσως εκδηλώνεται είναι γλυκιά, μια αυτούμνια εναντίον κάθε κακοτυχίας.

Θ' αναστενάξω να γενούν τα όρη μας καψάλι²⁸,
Γ' αυτό μη λέτε για σεβντά πάστε κουβέντα αλλή.

Τα καινούρια βήματα που μπορεί ο αρχιχορευτής να εφεύρει δεν διαταράσσουν τα βασικά. Άνδρες κρατούν χέρια μίαν άλλους άνδρες κι αυτό είναι φυσιολογικό. Κανείς δεν παρατηρεί τι κάνουν, αλλά πώς το κάνουν. Δεν έχει σημασία αν είναι καλοί άνδρες, αλλά αν είναι καλοί στο να είναι καλοί άνδρες. Ο σβέλτος χόρος τους επισφράγιζει την αρρενωπότητά τους²⁹.

Δία πατέρα των θεών απόψε σε τιμούμε,
Στην Κρήτη εγεννήθηκε ποτε δεν το ξεχνούμε.

Μέσα σ' όλους τους μαγικούς ήχους και τα δυνατά χρευτικά βήματα, οι γυναίκες του χωριού, για να μας ζεστάνουν, προσφέρουν τούτο του βουνού με ρακι και παξιμάδι. Ανακαλώ το μελετήτη του ελληνικού δημοτικού τραγουδιού Samuel Baudouy³⁰ που υποστήριξε πώς πρέπει όχι μόνο να παραπτώσουν τους χορούς αλλά και τα λογιά που τους συνοδεύουν. Ο χόρος κι η μουσική πάντα μάζι με το τραγουδι στην ελληνική μουσικοχορευτική παράδοση, είναι μια αδιαφερητή, ενιαία τριάδα.

Εγώ ποτε δεν έβαλα ξένα φτερά στον ώμο,
Πετώ φωλά όσο μπορώ με τα δικά μου μόνο.

Και να ποι το κορυφαίο γεγονός της βραδιάς αποδεικνύει τα παρόπανω. Όλοι είναι εδώ για ν' ακούσουν μαντινάδες ειδικά αφιερωμένες στην αγάπη. Μέλη του πολιτιστικού συλλόγου κι άλλοι (όπως ο γνωστός συνθέτης μαντινάδων του χωριού Αριστεΐδης Χαρέτης ή Γυαλάφητης) ανεβαίνουν στη σκηνή κι αυτοσχεδιάζουν «κονταρομαχώντας». Συναγωνίζονται με στίχους αφιερω-

μένους στους θεούς της αγάπης, τον Δία και τον Υάκινθο. «Όταν αρχίζει η μάχη της μαντινάδας όπους μοι ακούει τους ήχους των σπαθιών κι βλέπει τις αστραπές των ματιών. Οι τραγουδιστές τραγουδούν τον πόθο, την ανάμνηση: εκβιάζουν τη συγκίνηση της παθητής. Η ετοιμότητα καλείται να ξαγυπτνά. Ένας στίχος θέλει απάντηση απ' τον άλλο κι ο άλλος ξανά. Δε μπορεί να φύγεις εύκολ' απ' το θέμα. 'Η πολεμάς ή σωπαίνεις'³¹.

Ο Κρόνος εγελάσπηκε μέρες πολλές και νύχτες,
Κι ο Δίας εμεγάλωσε κι είν' αφορμή οι Κουρήτες.

«Οι τραγουδιστές αρνούνται τη μελωδία και φτάνουν στο βάθος της τραχιάς αλήθειας, διαμαρτύρονται φωνάζοντας τα λόγια τους, ερμηνεύουν και διατυπώνουν ερωτηματικά. Συμπασχουν αγκαλιασμένοι κι αντιμαχόμενοι»³². Κι εκεί που τύμπανα και βήματα σκέπταζαν τις κραυγές του Δία, τώρα μουσικά όργανα έρχονται στη σκηνή για να συνοδεύουν τις «κονταρομαχίες». Στη λύρα ο Μιχάλης Καλλέργης, στα λαούτα ο Γιώργος Σταυρακάκης και Βασίλης Συγλέτος, στην κιθάρα ο Φανούρης Καλεμάκης.

Εγώ στη λέξη σ' αγαπώ κατάχρηση δεν κάνω,
Από τα βάθη της καρδιάς και της φωνής τη βγάνω.

Ο Ανωγειανός Μιχάλης Καλλέργης ακολουθεί τη σχολή που χάραξε ο συντοπίτης του Νίκος Ξελούηρης. Είναι λυράρης καλός, επική φωνή με πάθος και ρυθμό. Η λύρα του μιλά στην καρδιά άλων. Ούτως η άλλως, η λύρα είναι η φωνή της Κρήτης. Δίπλα του βρίσκονται δύο λαούτα, που προσθέτουν ρυθμικά στις μελωδίες του. Η κιθάρα ενισχύει.

Γοναπιστός τα πάθη σου Χριστέ μου προσκυνώ τα,
Γιατί κι εγώ για μια φιλία χρόνια πολλά περνώ τα.

6. Χόρος Κρητών.
Ταχυδρομικό δελτάριο.

7. Τμήμα υφαντής
«πατανίων» από την Κρήτη
με παράσταση γυναικείου
χορού. Τέλη 19ου - αρχές
20ού αι. Αθήνα, Μουσείο
Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης.

Οι Ανωγειανοί αφιέρωσαν τα Υακίνθεια του 2001 στον Υάκινθο και τον Δία. Ακόμη προσφέρουν θυσίες σ' αυτούς τους δυο θεούς στους οποίους χρωστούν την ιδιαιτερή τους γλώσσα, παράδοση και τοπίο³³. Επειδή οι Ανωγειανοί ζουν απομονωμένα στην ψηλή και δυσπρόσιτη κορφή του Ψηλορείτη, πιστεύουν πως έχουν διατηρήσει σχεδόν ακέραια τα ήθη κι έθιμα τους, τις παραδόσεις και τη γλώσσα τους, μια εμφανως «βαριά» κρητική διάλεκτο³⁴.

Από την Κουραδόβρυση απόψε θα φωνάξω,
Πως ο' αγαπώ και δε μπορώ τη γνώμη μου
ν' αλλάξω.

Όλα κινούνται σ' έναν κύκλο: Η παράσταση τελεί-
ώνει όπως άρχισε, με το χορό των Κουρητών, τον
ανυγειανό πηδήτο, το χορό «τους». Τα βήματα
τώρα συνοδεύονται από τη λύρα, τα λαούτα και
την κιθάρα. Ο Διας συνήκη, πανηγυρίζουμε λοι-
πον το χαρμόσυνο γεγονός. Ο χορός συνεχίζεται,
όπως κι η ζωή. Κουρήτες, μέλη του ακροστηρίου,
χωριανοί, όλοι ενώνονται στη σκηνή.

Να ζήσει ο Δίας είχενε ελάχιστες ελπίδες.
Κι όμως τον εγλιτώσανε των Κουρητών οι ασπίδες.

Με τους χορούς οι Ανωγειανοί αποδεικνύουν πως η παρουσία τους στην Κρήτη θα συνεχίζει να είναι «ηχηρή» επειδή ακριβώς στηρίζεται σε μια μεγάλη προσδοκία. Μ' άλλα λόγα, με τις παραστάσεις τους, οι Ανωγειανοί επιθυμούν να μεταμοσχεύσουν την ουσία της κρητικής ύπαρξής τους. Γι' αυτούς ο χορός αντιπροσωπεύει την κρητικότητά τους³⁵. Επιπλέον, εκφράζει συνέχι-
ση του κοινωνικού συνόλου, επειδή συνδέει τις προηγούμενες με τις παρούσες και μελλοντικές γενιές. Με το χορό τους οι Ανωγειανοί βιώνουν την πολιτισμική τους ταυτότητα ως μέλη μιας παραδοσιακής κοινωνίας: της δικής τους³⁶.

Για να πατείς στα σύνεφα θα πρέπει να τ' αξίζεις,
Γ' αυτό κι αυτούς που 'ναι ψηλά δύσκολα τους
γκρεμίζεις.

Μετά την παράσταση πάμε στο «Μιτάτο του Κουρουπίτη» ένα εστιατόριο μ' αρχαία κρητικά κουζίνα: «Διά πατέρα των θεών και των ανθρώπων θα σου κάνω το τραπέζι στα φετινά Υακίνθεια. Σ' ευ-
χαριστώ που χιλιάδες χρόνια μετά την ανατροφή³⁷ σου θ' αξιώω πάνω στα ίδια με τους Κουρητές σου παπήματα και θα κάνω με τον ίδιο τρόπο του
τότε θυσία και σπανόδη στ' ονόμα σου»³⁷.

Παρόλο που' ναι μυθικός ο Δίας τόνε βάνω,
Σαν τον αληθινό Θεό κι ακόμη παραπάνω.

Ο Δίας ζει στην ιστορία και στο μύθο. Είναι ο Σεύτης των αρχαίων Ελλήνων, άλλα και των σύγχρονων χριστιανών. Με γιορτές και πανηγύρια γιορτάζουμε την αγάπη μας γι' αυτόν που γεννήθηκε στον τόπο μας. Επιθυμούμε μέσω χρονολογικών συνεχειών να δείξουμε τους σταθερούς δεσμούς του χθες με το τώρα. Σκοπός μας είναι η διατηρηση της δικής μας παράδοσης³⁸.

Εγώ τους αγίους του Χριστού θα πάψω να λατρεύω,
Γιατί στο δωδεκάδευτο αρχίζω και πιστεύω.

«Η σημειολογία των σημειωτών στοιχείων του ντόπιου πολιτισμού, όπως η γλώσσα, η μουσική, ο χορός, η λατρεία, η αρχετεκνική κι οι παραδόσεις, παραπέμπει σε αρχετυπικές πολιτιστικές μορφές τεσσαρών χιλιάδων χρόνων και πλέον. Οι φετινές εκδηλώσεις λοιπού των Υακίνθεων έχουν κυριαρχό στόχο ν' αναδείξουν τους ακατάλληλους δεσμούς του χθες με το σήμερα, μέσα στην αδιάλειπτη χρονική συνέχεια»³⁹.

Των Κουρητών απόγονοι στ' Ανώγεια κατοικούνε,
Μετ' από χρόνια το θέο Δία τον τιμούνε.

Η νύχτα δεν τελειώνει ποτέ σε τέτοια μέρη. Πριν αναψυχήσω για την πόλη, σταματά στην ταβέρνα του Μανουρά. Ενα εντεκάρχον αγόρι παίζει τη λύρα για συγγενείς και φίλους. Με τον επίσης νεαρό αδερφό του αυτοσχέδιαζουν μαντινάδες. Στη συνέχεια, οδηγώντας έναν Ανωγειανό φίλο σπίτι του, σταματώ πάλι. Κατεβάζω τα παραδύρο μου κι ακούων μια εφηβική παρέα με τη συνοδεία ενός μαντολίνου να τραγουδάει περπατώντας κάτι από το φεγγαρόφωτο στα σακάκια του χωριού. Ο φίλος μου κι η παρέα εμπλέκονται σ' αυτοσχέδια μαντινόδολογή συζήτηση:

Σαν της παλιάς Ανωγειανής το πάθος σου με πιάνε,
Τα πάντα αναστατώνονται όταν θα βγει σεργάνι.

«Καλό βράδυ, μ' ένα φεγγάρι στο δρόμο σας κι έναν Ερωτόκριτο στην καρδιάς σας», μας ευχήθηκε ο Λουδοβίκος. Κι η ερώτηση είναι: ονειρεύομαι, ή ηνώτας υπάρχει μια ζωντανή παράσοση μαζί μας;

Είναι τημή για τους Ανωγειανούς το Δία να τυμούνε,
Τον τόπο που γεννήθηκε να μην τόνε ξεχνούνε.

Οι Ανωγειανοί πιστεύουν πως είναι αυτό που προσδοκούν να είναι: άριοι συνεχιστές κι απόγονοι των αρχαίων Κουρητών. Θεμελιώνουν τις πεποιθήσεις τους κι μέσω μουσικοχρευτικών παραστάσεων, όπως τα Υακίνθεια. Στην ερώτηση, τώρα, αν «ζει ο βασιλιάς Δίας», απαντήστη μου ο φιλοσοφικός στοχασμός του Επιμενίδη: «Όλοι οι Κρητικοί είναι ψεύτες, κι εγώ Κρητικός».

Τα τύμπανα γιαγείρανε πίσω στη φαντασία,
κι όνειρο μου φάνηκε όλ' η διαδικασία.

Σημειώσεις

1. Όλες οι μαντινάδες του κειμένου είναι από τα Υακίνθεια του 2001.
2. Γεωργίως Σμπώκος. Ανώγεια: Η Ιστορία μέσα από τα Τραγούδια τους, Αθήνα 1974.
3. Γροικοί: ακούων, αισθάνομαι. (Αντώνιος Ξανθινάκης, Λεξιό Ερμηνευτικό & Ετημολογικό του Δυτικοελλαϊκού Γλωσσικού Ιδιωμάτου, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2004). Σημείωσης: ό,π.
4. Ακούων: αισθάνομαι, αισθάνομαι, μαρτίζομαι (Ξανθινάκης, ό,π.).
5. http://www.yakinthia.com/bindexgr.html.
6. Χριστός Νικόλαος, Πρύτανης Πλανεπιστημού Κρήτης, Φυλλάδιο Υακίνθειν 2001.
7. Διγυμέριος: οισήμητη, κουβέντα (Ξανθινάκης, ό,π.).
8. Νίκος Ψύλλης, Κρητική Μυθολογία, Καρμανού, Ηράκλειο 2000.
9. Στο ίδιο, σ. 70-75.
10. Φυλλάδιο Υακίνθειν 2001.
11. Φυλλάδιο Υακίνθειν 2001.
12. http://www.yakinthia.com/bindexgr.html.
13. 2001. Ο Χρόνος της Πέτρας, «Υακίνθεια: Αναφόρα στο Δία», Λύρα CD4992, Αθήνα.
14. Αρεντίν: σταματώ να κλαίω, ηρυχάω (Ξανθινάκης, ό,π.).
15. «Άγνως στον Δία» (Του Κεραύνου Δώλο), Ορφείκη Ήγουμονί (Βος α. π.Χ.), Επίση, υπάρ. Δ. Π. Παπαδόπουλος, Ελένη Λαζαρίδη.
16. Φυλλάδιο Υακίνθειν 2001.
17. Στη σημαία ελληνική «Ιδα» σημαίνει δάσος. Ο σημειρινός Ψηλορεύτες
18. «Ο χρόνος των Πολεμωτών», «Άγνως των Κουρητών», Ορφείκη Ήγουμονί, ό,π.
19. Κατέργη: γνωρίζω, έφερω (Ξανθινάκης, ό,π.).
20. Rena Loutzaki, «The local dancing repertory: Localization and transcription in the region of the Southeastern Aegean», στο *Music and Dances of the East Aegean. Records of the meeting held in the island of Samos in July 1993*, Athens 1994.

21. Καστρίσιος από την πολιά ονομασία του Ηράκλειου, Κάστρο.
22. Mary Ellen Makreas, «Cretan dance: The meaning of kef and figures», M.A. thesis, Indiana University, 1979.
23. Μαρδάρη: υψηλό βουνό, το Λευκό Όρη (Ξανθινάκης, ό,π.).
24. Anna Caravelli, «The symbolic village Community Born in performance», *Journal of American Folklore* 98/389 (1985), σ. 259-286. Jane K. Cowan, *Dance and the Body Politics in Northern Greece*, Princeton University Press, Princeton 1990 (Ηράκλειο 2000).

25. Γιανέτα, γύνατα: γυναί (Ξανθινάκης, ό,π.).
26. Michael Herzfeld, *The Poetics of Manhood: Contest and Identity in a Cretan Mountain Village*, Princeton University Press, Princeton 1985.
27. Michael Herzfeld, *A Place in History: Monumental and Social Time in a Cretan Town*, Princeton University Press, Princeton 1991, σ. 46.
28. Κούκουλα: ομοιωνύμη δέντρου ή βάθνου ύστερα από πυρκαϊά (Ξανθινάκης, ό,π.).
29. Herzfeld, *A Place in History*, ό,π., σ. 123-124.
30. Samuel Baud-Bovy, Δώκιμο για το Ελληνικό Τραγούδι, Πελοποννησιακό Ίδρυμα, Ναύπλιο 1996.
31. 2001. Ο Χρόνος της Πέτρας: «Υακίνθεια: Αναφόρα στο Δία», Λύρα CD4992, Αθήνα.
32. Στο ίδιο.

33. Αυτά τα τρία είναι κεφοριστικά, σύμφωνα με τον Νίκο Δήμου (Απολογία ενώς Ανθέληνα, Οπέρα, Αθήνα 1997, σ. 99-100).

34. Η ανωγειανή διάλεκτος σχετίζεται με την αρχαία ελληνική γλώσσα κι ειδικά η διάλεκτη προφορά (Ξανθινάκης, ό,π., σ. 27). Ο Michael Herzfeld υποστηρίζει ότι η πιο τέλεια οργανωμένη γλώσσα στο μεσαίωνα και μοντέρνου ελληνισμού έχει ακουστεί και μάλιστα στο Ρέθυμνο κι τα χωριά του.

35. Martin Stokes (επμ.), *Ethnicity, Identity and Music: The Musical Construction of Place*, Oxford/Providence, Berg, USA 1994.

36. Eric J. Hobsbawm / Terence Ranger (επμ.), *The Invention of Tradition*, Cambridge University Press, Cambridge 1992.
37. Μάριν Φραγκόκη: Φυλλάδιο Υακίνθειν 2001
38. Hobbsbawm / Ranger, ό,π.
39. Πολιτική Ομάδα Αγούσ Υακίνθος: Φυλλάδιο Υακίνθειν 2001.

33. Αυτά τα τρία είναι κεφοριστικά, σύμφωνα με τον Νίκο Δήμου (Απολογία ενώς Ανθέληνα, Οπέρα, Αθήνα 1997, σ. 99-100).

34. Η ανωγειανή διάλεκτος σχετίζεται με την αρχαία ελληνική γλώσσα κι ειδικά η διάλεκτη προφορά (Ξανθινάκης, ό,π., σ. 27). Ο Michael Herzfeld υποστηρίζει ότι η πιο τέλεια οργανωμένη γλώσσα στο μεσαίωνα και μοντέρνου ελληνισμού έχει ακουστεί και μάλιστα στο Ρέθυμνο κι τα χωριά του.

35. Martin Stokes (επμ.), *Ethnicity, Identity and Music: The Musical Construction of Place*, Oxford/Providence, Berg, USA 1994.

36. Eric J. Hobsbawm / Terence Ranger (επμ.), *The Invention of Tradition*, Cambridge University Press, Princeton 1991.

37. Η κανονικότητα του Ελληνικού πηγαδού προσούδων. Πρακτικά του 4ου Συμποσίου Πολιτικής Πολιτών, Γλυφάδα, Αθήνα 1997, σ. 31-42.

38. «Α Place in History: Monumental and Social Time in a Cretan Village», Princeton University Press, Princeton 1991.

39. Η κανονικότητα του Ελληνικού πηγαδού προσούδων. Πρακτικά του Συμποσίου Πορθούσσας Δήμου Αγίου Σπυρίδη, Κρήτη 1993, σ. 16-21.

40. Hobbsbawm ERIC J. / RANGER TERENCE (επμ.), *The Invention of Tradition*, Cambridge University Press, Cambridge 1992.

41. ΚΑΛΟΚΥΡΗΣ ΜΑΝΩΛΗΣ. Αγώνες Μυλοποτών-Ρέμων: Λαογραφική Συλλογή, Ηράκλειο 1970.

42. LOUTZAKI RENA, «The local dancing repertory: Localization and transcription in the region of the Southeastern Aegean», στο *Music and Dances of the East Aegean. Records of the meeting held in the island of Samos in July 1993*, Athens 1994.

43. MAKREAS MARY ELLEN, «Cretan dances: The meaning of kef and figures», M.A. thesis, Indiana University, 1979.

44. PETERSON ROYCE ANYA, *The Anthropology of Dance*, Indiana University Press, Bloomington/London 1977.

45. ΣΠΥΡΟΚΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΔΙΟΣΙΣ: Η ιστορία μιας από τα προγονούδια του, Αθήνα 1992.

46. STOKES MARTIN (επμ.), *Ethnicity, Identity and Music: The Musical Construction of Place*, Berg, Oxford/Providence, USA 1994.

47. XHARAKI MARIA, «Speaking without words: Cretan dance at weddings as expressive, dialogic and commemorative», M.A. thesis, Indiana University, 1999.

48. «Into the Labyrinth: unravelling Ariadne's thread: Cretan music identity and aesthetics», Ph.D. dissertation, Indiana University, 2002.

49. ΣΥΛΛΑΧΗΣ ΝΙΚΟΣ, Κρητική Μυθολογία, Καρμανού, Ηράκλειο 2000.

Βιβλιογραφία

- BAUD-BOVY SAMUEL, δώκιμο για το Ελληνικό πηγαδού, Πλειστονεύσια Λαογραφικά Ιδρύματα, Ναύπλιο 1996.
- CARAVELLI ANNA, «The symbolic village Community Born in performance», *Journal of American Folklore* 98/389 (1985), σ. 259-286. Jane K. Cowan, *Dance and the Body Politics in Northern Greece*, Princeton University Press, Princeton 1990 (Ηράκλειο 2000).

- COHEN SARA, «Identity, place and the 'Liverpool sound」, στο Martin Stokes (επμ.), *Ethnicity, Identity and Music: The Musical Construction of Place*, Berg, Oxford/Providence, USA 1994, σ. 117-134.

- COWAN JANE K., *Dance and the Body Politics in Northern Greece*, Princeton University Press, Princeton 1990.

- ΔΗΜΟΥ ΝΙΚΟΣ, Απολογία ενώς Ανθέληνα, Οπέρα, Αθήνα 1997.

- HANNA JUDITH LYNNNE, *To Dance is Human: A Theory of Nonverbal Communication*, University of Texas Press, Austin 1979.

- HERZFELD MICHAEL, «Cretan distichs: The quatrained shield in cross-cultural perspective», *Semiotica* 12 (1974), σ. 203-218.

- , *The Poetics of Manhood: Contest and Identity in a Cretan Mountain Village*, Princeton University Press, Princeton 1991.

- , «The κανονικότητα του Ελληνικού πηγαδού προσούδων. Πρακτικά του 4ου Συμποσίου Πολιτικής Πολιτών, Γλυφάδα, Αθήνα 1997», σ. 31-42.

- , *A Place in History: Monumental and Social Time in a Cretan Town*, Princeton University Press, Princeton 1991.

- , «Η κανονικότητα του Ελληνικού πηγαδού προσούδων. Πρακτικά του Συμποσίου Πορθούσσας Δήμου Αγίου Σπυρίδη, Κρήτη 1993, σ. 16-21.

- HOBBESBAWM ERIC J. / RANGER TERENCE (επμ.), *The Invention of Tradition*, Cambridge University Press, Cambridge 1992.

- ΚΑΛΟΚΥΡΗΣ ΜΑΝΩΛΗΣ. Αγώνες Μυλοποτών-Ρέμων: Λαογραφική Συλλογή, Ηράκλειο 1970.

- LOUTZAKI RENA, «The local dancing repertory: Localization and transcription in the region of the Southeastern Aegean», στο *Music and Dances of the East Aegean. Records of the meeting held in the island of Samos in July 1993*, Athens 1994.

- MAKREAS MARY ELLEN, «Cretan dances: The meaning of kef and figures», M.A. thesis, Indiana University, 1979.

- PETERSON ROYCE ANYA, *The Anthropology of Dance*, Indiana University Press, Bloomington/London 1977.

- ΣΠΥΡΟΚΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΔΙΟΣΙΣ: Η ιστορία μιας από τα προγονούδια του, Αθήνα 1992.

- STOKES MARTIN (επμ.), *Ethnicity, Identity and Music: The Musical Construction of Place*, Berg, Oxford/Providence, USA 1994.

- XHARAKI MARIA, «Speaking without words: Cretan dance at weddings as expressive, dialogic and commemorative», M.A. thesis, Indiana University, 1999.

- , «Into the Labyrinth: unravelling Ariadne's thread: Cretan music identity and aesthetics», Ph.D. dissertation, Indiana University, 2002.

- ΣΥΛΛΑΧΗΣ ΝΙΚΟΣ, Κρητική Μυθολογία, Καρμανού, Ηράκλειο 2000.